

МОВЛЕННЕВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СПОСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МОВЛЕННЕВОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті проаналізовано різні підходи вітчизняних і зарубіжних учених до розуміння й визначення мовленнєвої діяльності. Через органічний зв'язок мовленнєвої діяльності та спілкування окремо розглянуто розгортання мовленнєвого акту під час спілкування. Для аналізу спілкування як мовленнєвого явища розглянуто механізми породження і сприйняття мовленнєвих повідомлень, що спрямовані на спілкування або, в окремих випадках, регулювання і контроль власної діяльності. Це дозволило провести теоретичний аналіз мовленнєвої діяльності як способу реалізації мовленнєвого спілкування.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, мовленнєве спілкування, афазія.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань педагога в роботі з відновлення мовленнєвої функції при афазії є відновлення у хворого розуміння зверненого мовлення, називання, повторювання, читання, письма тощо. Вивчення й розроблення відповідних методик для досягнення поставленої мети є важливим аспектом наукових досліджень як в Україні, так і за кордоном. Однак ученими було встановлено, що, незважаючи на відновлення різних мовленнєвих функцій, хворі часто відчують значні труднощі під час спілкування з іншими людьми [10]. Через неповне відновлення мовленнєвих навичок багато дослідників прийшли до висновку про необхідність навчання хворих з афазією спілкування, і саме такий напрям роботи на сьогодні набуває все більшого поширення [5]. Визначення найбільш ефективних прийомів і методів навчання спілкування потребує аналізу відповідних сучасних наукових уявлень і характеристики теоретичних положень застосування цього підходу. Зазначене зумовлює необхідність проведення теоретичного аналізу процесів, які відображають основні закономірності мовленнєвої діяльності як засобу реалізації спілкування.

Мета статті – аналіз мовленнєвої діяльності як засобу реалізації мовленнєвого спілкування.

Виклад основного матеріалу. Педагогічні науки, у тому числі й корекційна педагогіка, користуються системою основоположних принципів, сформульованих у межах діяльнісного підходу, розробленого О. М. Леонтьєвим, С. Л. Рубінштейном, П. Я. Гальперіним, О. Р. Лурія та ін.

Як відомо, у вітчизняній філософії та психології немає однастайності на визначення поняття «діяльність». Найбільш загальним розумінням діяльності є її трактування як конкретно та історично зумовленого способу існування, буття людини. Це одночасно й одиниця буття, що поєднує об'єктивно-соціальне і суб'єктивне, психологічне начало, та має своєрідну

внутрішню структуру й організацію. Діяльність людини свідомо й цілеспрямована, що дозволяє відмежувати її від різноманітних актів поведінки. У реальному житті вона виступає завжди в тій чи іншій якісно відмінній формі [8, с. 234–240].

Мовлення як процес, дія людини, а також як основний компонент спілкування (комунікативної діяльності), ігрової, навчальної та інших видів діяльності може бути розглянуте в межах теорії діяльності. У такому аспекті мовлення є об'єктом вивчення багатьох наук: психології (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, М. І. Жинкін), нейропсихології (А. К. Жовковський, О. Р. Лурія, І. О. Мельчук), лінгвістики (Н. І. Лепская, О. С. Кубрякова, О. М. Шахнарович), психолінгвістики (О. О. Леонтьєв, І. О. Зимня), нейролінгвістики (М. С. Трубецької, Р. О. Якобсон, Р. М. Боскис, Р. Є. Левіна, Т. В. Ахутіна та ін.). Педагогічне значення мовленнєвої діяльності вивчалось І. О. Зимньою, О. В. Ковтун, І. Б. Котовою, В. А. Федчик, Є. М. Шияновим та ін.

На сьогодні основою загального напрямку дослідження феномену мовленнєвої діяльності в цілому служить теорія мовленнєвої діяльності, запропонована О. О. Леонтьєвим. Мовлення є окремим випадком, основним видом знакової діяльності, що логічно та генетично передує її іншим видам [6, 24]. Основою розвитку теорії мовленнєвої діяльності є загальноприйнята у вітчизняній науці психологічна концепція діяльності, заснована у ХХ сторіччі А. М. Леонтьєвим та його учнями, та є продовженням наукового підходу, запровадженого у працях Л. С. Виготського та С. Л. Рубінштейна щодо словесного значення як єдності спілкування й узагальнення, а також знакової опосередкованості процесу спілкування.

У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених простежуються різні підходи до розуміння й визначення мовлення як діяльності (діяльність спілкування, діяльність вербальної комунікації, мовленнєва діяльність). Більшість дослідників розглядають мовленнєву діяльність як окремий аспект діяльності людини або як мовленнєві дії – складові будь-якої немовленнєвої діяльності (Л. С. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, О. О. Леонтьєв, М. І. Жинкін, І. О. Зимня та ін.). Низка вчених (І. Н. Горелов, О. О. Леонтьєв, М. Р. Львов, К. Ф. Сєдов та ін.) вказують, що мовленнєва діяльність не може бути співвіднесена безпосередньо з іншими видами діяльності, оскільки вона у формі окремих мовленнєвих дій обслуговує всі види діяльності, і входить до складу актів трудової, ігрової, пізнавальної діяльності. Мовленнєва діяльність як така має місце лише тоді, коли мовлення є самоцінним, коли основний спонукальний мотив не може бути задоволений іншим способом, окрім мовленнєвого [7, 63].

Провідний вітчизняний фахівець із психології та лінгвістики О. О. Леонтьєв визначає мовленнєву діяльність як процес використання мовлення з метою спілкування під час будь-якого іншого виду діяльності людини. Це деяка абстракція, що не співвідноситься безпосередньо з

«класичними» видами діяльності [7; 9]. Б. В. Беляєв називає мовленнєвою діяльністю мовлення як сам процес спілкування, що здійснюється засобами мови, а також те, що є кінцевим результатом цього процесу. Є. І. Пасов розглядає мовленнєву діяльність як мовленнєву здатність, яка формується під впливом мовленнєвого, а точніше, навчально-мовленнєвого спілкування. Розкриваючи психологічну природу мовленнєвої діяльності, А. А. Алхазашвілі указує на підпорядкованість цієї діяльності загальній структурі поведінки людини внаслідок відсутності в неї власної мовленнєвої потреби й самостійної мети спілкування. Відповідно, мовленнєва діяльність є не самостійною формою поведінки, а складовою поведінки індивіда.

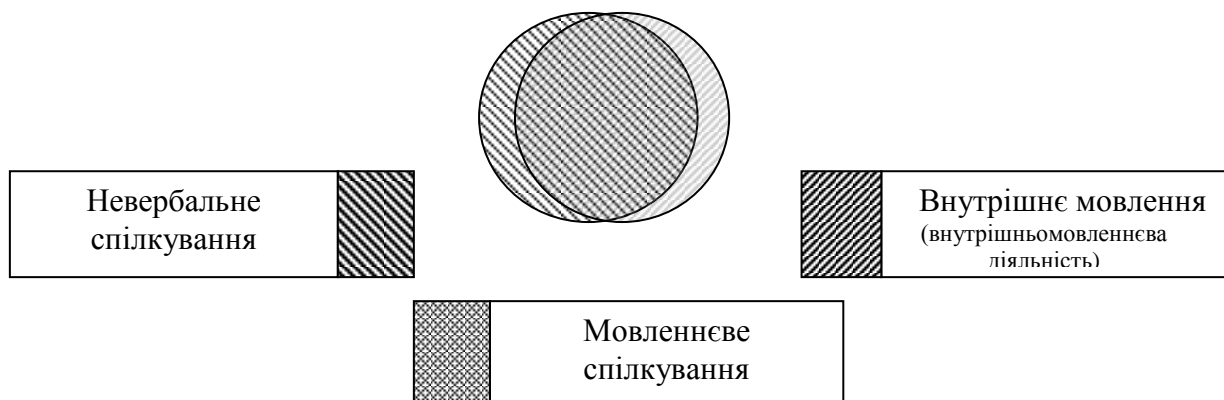
Згідно з дослідженнями Д. Б. Ельконіна, мовленнєва діяльність – це специфічна форма діяльності людини, її самостійний вид, прояв загальної мовленнєвої здібності людини. Одиницями мовленнєвої діяльності Д. Б. Ельконін називає мовленнєві дії, які можуть здійснюватись і незалежно від мовленнєвої діяльності, входячи до інших видів діяльності [11]. І. О. Зимня зауважує, що мовленнєва діяльність є активним, цілеспрямованим, мотивованим, змістовним процесом «видачі або прийому сформованої і сформульованої за допомогою мови думки, спрямованої на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини у процесі спілкування» [3, 52].

У всіх підходах до розуміння й визначення мовлення як діяльності наголошується на її органічному зв'язку зі спілкуванням. Науковці розглядають спілкування як безпосередній міжособистісний контакт, зумовлений потребою людини у спілкуванні й комунікації, під час якого відбувається обмін індивідуально-особистісним змістом, спонукальним мотивом якого є пізнавальна потреба. Вивчення проблем спілкування ускладнюється різними трактуваннями як самого поняття «спілкування», так і наявністю різних підходів до співвідношення понять «спілкування» і «комунікація». Так, представники першого підходу (А. А. Брудний, В. М. Соковнін та ін.) ототожнюють поняття «спілкування» і «комунікація», розглядають їх як єдиний акт спілкування, а саме як передавання інформації засобами мови, мовленнєве повідомлення. Інший підхід мають представники другої групи вчених (І. О. Зимня, О. О. Леонтьєв та ін.), які чітко розмежовують означені поняття. За словами О. О. Леонтьєва, центральним ядром спілкування є не «передавання інформації», а взаємодія з іншими людьми як внутрішній механізм життя колективу, обмін думками, формування настанови, засвоєння суспільно-історичного досвіду. М. С. Каган виокремив і систематизував відмінні ознаки спілкування й комунікації та зазначив, що спілкування носить практичний і духовний характер, тоді як комунікація є суто інформаційним процесом; спілкування є між-суб'єктною взаємодією, структура якого здебільшого є діалогічною, тоді як комунікація – це інформаційний зв'язок з суб'єкт-об'єктною взаємодією [4].

Процес розгортання мовлення під час спілкування в педагогіці визначають як мовленнєве спілкування або мовленнєву комунікацію. Традиція вивчення мовлення у спілкуванні спрямована до ідей Л. С. Виготського, який розглядає мовлення як засіб соціального спілкування, основою і генетично вихідною функцією якої є комунікативна. О. О. Леонтьєв визначає, що мовленнєве спілкування є не тільки найбільш складною і найбільш досконалою формою спілкування, а й формою найбільш спеціалізованою, що дає можливість розглядати мовлення (мовленнєве спілкування) як таку форму спілкування, де загальні психологічні закономірності процесу спілкування виступають у найбільш характерному, найбільш оголеному та найбільш доступному для дослідження вигляді [7].

Аспекти мовленнєвої діяльності в спілкуванні розглянуто в працях А. О. Вербицького, В. М. Дружиніна, А. М. Ксенофонтової, В. М. Куніциної, С. О. Нікітчиної, Г. І. Щукіної, А. П. Хомяк, П. А. Кліш та ін. Однак О. О. Леонтьєв наголошує, що співвідношення мовленнєвої діяльності та діяльності спілкування є особливою проблемою психології та суміжних наук [7]. Спілкування визначається у психології як діяльність, спрямована на встановлення соціального зв'язку. Діяльність спілкування виступає загальним типом діяльності людини, частковими проявами якої є всі види взаємодії індивіда з іншими людьми і предметами навколишньої дійсності. Головним і універсальним видом взаємодії між людьми в суспільстві є мовленнєва діяльність. Таким чином, спілкування і мовленнєву діяльність можна розглядати як загальне і часткове, як ціле і частина. Мовлення в цьому випадку може розглядатися як форма й одночасно спосіб спілкування. На думку О. О. Леонтьєва, мовленнєва діяльність є спеціалізованим вживанням мовлення для спілкування, а тому окремим випадком діяльності спілкування [7, 64].

В. П. Глухов відобразив співвідношення і взаємозв'язок мовленнєвої діяльності та спілкування у вигляді досить простої схеми:

Таким чином, мовленнєва діяльність має два основні варіанти свого здійснення або реалізації. Перший – процес мовленнєвої комунікації (мовленнєвого спілкування), що становить близько дві третини всієї мовленнєвої діяльності; другий – індивідуальна мовленнєво-розумова діяльність, реалізована за допомогою внутрішнього мовлення [2].

Аналіз спілкування як мовленнєвого явища передбачає вирішення головного питання – механізмів породження і сприйняття (прийому й аналізу) мовленнєвих повідомлень з метою спілкування або, в окремих випадках, для регулювання та контролю власної діяльності. Такий підхід у вітчизняній науці розвинувся в руслі думок Л. С. Виготського. Відповідно до концепції вченого, процес породження мовленнєвого висловлювання спирається на взаємозв'язок мислення і мовлення та схематично представлений таким чином: мотив – думка – внутрішнє мовлення – зовнішнє мовлення [1].

Подальша деталізація породження мовленнєвого висловлювання детально розроблена в дослідженнях О. А. Леонтьєва [6; 8]. Так, мотивацію мовленнєвої дії утворює система мотивів або позамовленнєвих факторів, що входять до фазової структури комунікативного акту. На цьому початковому етапі здійснюється первинне орієнтування у проблемній ситуації.

Ситуацію, яка стимулює висловлювання або мовленнєвий намір, прийнято позначати як мовленнєву. Більшість дослідників відзначають, що в повсякденному побутовому спілкуванні широко використовуються клішування, стереотипні мовленнєві блоки, що часто обслуговують повторювані побутові ситуації. Механізм породження висловлювання в такому випадку інший: висловлювання спливають у свідомості за принципом «стимул – реакція» або за асоціативним принципом (Н. І. Жинкін, І. Н. Горелов, Л. П. Якубинский). Вивчення мовленнєвих ситуацій і типової мовленнєвої поведінки стало підставою для розробки ситуативних методик, використовуваних у педагогіці, зокрема в логопедії. Це питання є актуальним і для нашого дослідження з точки зору відновлення мовленнєвого спілкування та методичної організації занять із відновлення мовленнєвої функції при афазії.

Після первинного орієнтування у проблемній ситуації настає стадія формування мовленнєвої інтенції, де мовець має образ результату, але ще не має плану її реалізації. На цій стадії завдяки чіткому виділенню комунікативного завдання відбувається вторинне орієнтування в умовах цього завдання.

Найбільш складним і відповідальним етапом є створення внутрішньої програми мовленнєвої дії, на якому мовленнєва інтенція опосередковується кодом особистісних «смислів», закріплених у тих чи інших суб'єктивних кодових одиницях. На цьому рівні реалізується відбір засобів і способів формування і формулювання власної та чужої думки у процесі мовленнєвого спілкування. Відбувається планування, програмування та внутрішня організація мовленнєвої діяльності за допомогою різних мовних засобів і способів.

Наступною ланкою комунікативного акту О. О. Леонтьєв вважає реалізацію внутрішньої програми, яка передбачає два відносно незалежні процеси – акустико-артикуляційної та семантико-граматичної реалізації програми, які, за Л. С. Виготським, є опосередкуванням думки в «зовнішньому слові».

Породження кожного конкретного висловлювання завершується фазою контролю, що відбувається через співвіднесення початої дії з

наявними в мовця даними: комунікативною ситуацією, попередньою програмою тощо. Від результатів контролю залежить подальше продовження вербального спілкування або його завершення.

У наукових дослідженнях у галузях лінгвістики та психології процес породження мовленнєвого висловлювання прийнято поділяти на кілька етапів або, за термінологією С. Л. Рубінштейна, фаз. Так, відомий фахівець у галузі практичної лінгвістики Т. О. Ладиженська виділила чотири фази, спеціаліст у галузі нейропсихології і психолінгвістики Т. В. Ахутіна – сім, спеціаліст у галузі психології І. О. Зимня узагальнила моделі Л. С. Виготського, О. О. Леонтьєва, О. Р. Лурії, Т. В. Ахутіної та виділила три основні фази [3]. Усі моделі породження мовленнєвого висловлювання в цілому не суперечать одна одній, а, навпаки, уточнюють, доповнюють і конкретизують теорію мовленнєвої діяльності, оскільки різні ситуації спілкування припускають використання неоднакових способів розгортання думок у висловлювання.

Механізми сприйняття мовленнєвого повідомлення досліджені порівняно менше. Сприйняття мовлення – це складний і багатовимірний психічний процес, що відбувається за тими самими загальними закономірностями, що й будь-який інший вид сприйняття. В акті мовленнєвого сприйняття вчені виділяють дві складові (Р. W. Jusezyk, Р. А. Luce, А. А. Брудний, І. О. Зимня, Б. М. Величковський). Перша – первинне формування образу сприйняття. Друга полягає в розпізнанні вже сформованого образу.

І. О. Зимня пропонує таку модель сприйняття і розуміння мовлення, де в першій фазі сприйняття слухач налаштовується на розуміння мовлення. Учена називає цю фазу підготовкою до сприйняття, оскільки слухач потребує якийсь стимул-сигнал і мотив до сприйняття. Друга фаза – фаза смислового прогнозування, коли на основі контексту і ситуації висувається вербальна гіпотеза й актуалізується семантичне поле, що відповідає гіпотезі. Під час третьої фази – вербального звірення – відбувається перекодування слухачем звукової хвилі, яка сприймається як звукове уявлення. Після його звірення з уже наявним у пам'яті, щоб підтвердити або відхилити вербальну гіпотезу, здійснюється одномоментне розпізнавання морфем, слів і словосполучень. Четверта фаза – фаза прогнозування схеми речення. На базі вже сприйнятої мовної інформації висувається гіпотеза про подальшу побудову речення через перевірку та корекцію в ході розпізнавання наступного отриманого кванта інформації. П'ята фаза – встановлення смислових зв'язків, під час якої за допомогою мислення відбувається встановлення зв'язків і відношень між одиницями сприйнятого мовлення, відбувається узагальнення результатів осмислення. Результати такого смислоформування можуть бути позитивними при розумінні повідомлення й негативними при нерозумінні [3].

Висновки. Отже, акти передачі й отримання мовленнєвого повідомлення, що становлять структуру мовленнєвої діяльності, забезпечують зворотній зв'язок – головну умову мовленнєвого спілкування.

Усі зазначені процеси забезпечуються різними механізмами, що регулюються головним мозком, які, об'єднуючись у робочому стані, утворюють мовленнєву функціональну систему. Розрив зв'язку між механізмами породження і сприйняття мовленнєвих повідомлень на рівні головного мозку може спричинити афазію, яка руйнує мовленнєву діяльність і унеможливорює мовленнєве спілкування. Правильне зіставлення різних компонентів мовленнєвої діяльності із відповідними анатомічними ділянками мозку, які зазнали ураженнями внаслідок інсульту, пухлини головного мозку чи черепно-мозкової травми, змінює підхід до аналізу мовленнєвих порушень при афазії і дозволяє визначити найбільш оптимальні і ефективні шляхи процесу відновлення мовленнєвого спілкування осіб даної категорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготской. – М. : Директ-Медиа, 2014. – 429 с.
2. Глухов В. П. Психолінгвістика. Теорія речової діяльності / В. П. Глухов, В. А. Ковшиков – М. : Высш. школа, 2007. – 320 с.
3. Зимняя И. А. Лингвopsихология речової діяльності / И. А. Зимняя. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.
4. Каган М. С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
5. Калита Н. Г. Психологический анализ новой системы приемов восстановления коммуникативной функции речи при афазии / Н. Г. Калита, И. В. Зверкова // Дефектология. – 1985. – № 1. – С. 3–10.
6. Леонтьев А. А. Основы теории речової діяльності / А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
7. Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики / А. А. Леонтьев – М. : Смысл ; СПб. : Лань, 2003. – 288 с.
8. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев – М. : Академия, Смысл, 2008. – 368 с.
9. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / А. А. Леонтьев – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО «МОДЕК», 2003. – 536 с.
10. Цветкова Л. С. Афазіология: современные проблемы и пути их решения / Л. С. Цветкова – М. : МПСИ, 2011. – 744 с.
11. Эльконин Д. Б. Введение в психологию развития / Д. Б. Эльконин. – М. : Тривола, 1994. – 167 с.

РЕЗЮМЕ

Лянная О. В. Речевая деятельность как средство реализации речевого общения.

В статье представлен анализ различных подходов к пониманию и определению речи как деятельности в исследованиях отечественных и зарубежных ученых. Поскольку во всех подходах подчеркивается органическая связь речевой деятельности с деятельностью общения, нами отдельно были рассмотрены традиции изучения речи в общении. Для анализа общения как речевого явления мы коснулись механизмов порождения и восприятия речевых сообщений, цель которых – общение или регулирование и контроль собственной деятельности. Это позволило провести теоретический анализ речевой деятельности как средства реализации речевого общения.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевое общение, афазия.

SUMMARY

Lianna O. V. Speech activity as a means of realization of speech communication.

The article presents the analysis of different approaches to understanding and definition of speech, as a research activity of our and foreign scientists. Since the organic relation of speech activity with communication activity is emphasized in all approaches, we have examined singly the traditions of studying the speech in communication.

For the analysis of communication as a speech phenomenon we explore the generation mechanism and perception of speech messages for communication aims or for regulation and control of own activity. These mechanisms are considered on their phase structure. We have examined the act of procreation of speech saying by means of O. O. Leontyev's conventional scheme, as his theory provides the choice of behavior strategy, it is flexible, allows different ways of operating with a saying at various stages of generation or speech perception. The model of perception and understanding the speech saying in the article is examined by means of I. O. Zimnaya's theory; this scheme consists of two different components: the image of the original perception and identification of the formed image. The analysis of the afore cited mechanisms suggests that the acts of transmission and reception of speech message making the structure of speech activity, provide feedback and it is the main condition of speech communication.

The approach that has been used in the article allowed us to conduct theoretical analysis of speech activity as a way to implement speech communication.

It is concluded that the acts of sending and receiving voice messages that make up the structure of speech activity, providing feedback are the main conditions of verbal communication. All these processes are provided by different mechanisms, which are regulated by the brain, which, uniting in working condition form a functional speech system. Breaking the link between the mechanisms of generation and perception of speech communications at the level of the brain can cause aphasia, which destroys speech activity and makes verbal communication impossible. The correct mapping of the various components of speech activity with the corresponding anatomical areas of the brain that has been affected as a result of stroke, brain tumor or traumatic brain injury, changes the approach to the analysis of speech disorders in aphasia and helps to determine the most appropriate and effective ways of recovery process of verbal communication of individuals in this category.

Key words: *speech activity, speech communication, aphasia..*